

International Journal of Advance Studies and Growth Evaluation

जिल्हा परिषद शाळांमधील विद्यार्थ्यांची पटसंख्या वाढविण्यासाठी करावयाच्या उपाययोजनांचा परिणामकारक अभ्यास

*संतोषकुमार माधवराव पाटील

*पदवीधर शिक्षक, शिक्षा विभाग. जिल्हा परिषद केंद्रीय प्राथमिक शाळा तळणी, तालुका बिलोली, नांदेड, महाराष्ट्र, भारत।

Article Info.

E-ISSN: 2583-6528

Impact Factor (SJIF): 6.876

Peer Reviewed Journal

Available online:

www.alladvancejournal.com

Received: 16/July/2025

Accepted: 15/Aug/2025

सारांश

महाराष्ट्रामध्ये जिल्हा परिषद शाळांमधील विद्यार्थ्यांची घटती पटसंख्या ही एक गंभीर समस्या बनली आहे. खाजगी आणि इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांचे वाढते प्रस्थ, पालकांची मानसिकता, आणि जिल्हा परिषद शाळांमधील काही उणीवा यामुळे ही परिस्थिती निर्माण झाली आहे. या समस्येवर मात करून जिल्हा परिषद शाळांना पुन्हा विद्यार्थीप्रिय बनवण्यासाठी अनेक प्रभावी उपाययोजना शक्य आहेत, ज्यांचा परिणामकारक अभ्यास करणे क्रमप्राप्त आहे।

*Corresponding Author

संतोषकुमार माधवराव पाटील

पदवीधर शिक्षक, शिक्षा विभाग. जिल्हा परिषद

केंद्रीय प्राथमिक शाळा तळणी, तालुका

बिलोली, नांदेड, महाराष्ट्र, भारत।

मुख्य शब्द: जिल्हा परिषद शाळा, पटसंख्या।

प्रस्तावना

जिल्हा परिषद शाळा या ग्रामीण भागातील शिक्षणाचा कणा आहेत. बहुजन समाजातील आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य या शाळा गेली अनेक दशके करत आहेत. तथापि, गेल्या काही वर्षांपासून खाजगी इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांचे वाढते आकर्षण, पालकांच्या बदललेल्या अपेक्षा आणि इतर अनेक कारणांमुळे जिल्हा परिषद शाळांमधील विद्यार्थ्यांची पटसंख्या (Enrollment) कमी होत असल्याचे चित्र दिसत आहे.

पटसंख्या घटणे ही केवळ आकडेवारीची समस्या नाही, तर ती ग्रामीण शिक्षण व्यवस्थेच्या भवितव्यावर आणि सामाजिक समतेवर परिणाम करणारी गंभीर बाब आहे. त्यामुळे, या समस्येची कारणे शोधून त्यावर ठोस, व्यावहारिक आणि परिणामकारक उपाययोजना करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

प्रस्तुत अभ्यास हा केवळ समस्या मांडण्यापुरता मर्यादित नसून, पटसंख्या वाढविण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना प्रभावी ठरतील, त्यांची अंमलबजावणी कशी करावी आणि त्यातून कोणते सकारात्मक परिणाम साधता येतील, यावर लक्ष केंद्रित करतो.

समस्येचे स्वरूप आणि प्रमुख कारणे

पटसंख्या कमी होण्यामागे एकच कारण नसून, ती एक बहुआयामी समस्या आहे. तिची प्रमुख कारणे खालीलप्रमाणे:

- पालकांचा इंग्रजी माध्यमाकडे वाढता कल:** इंग्रजी ही जागतिक आणि व्यावसायिक भाषा झाल्याने, आपला पाल्य इंग्रजी माध्यमातच शिकावा, अशी पालकांची तीव्र इच्छा असते.
- भौतिक सुविधांची कमतरता:** अनेक शाळांमध्ये आकर्षक इमारत, स्वच्छ स्वच्छतागृहे, खेळाचे मैदान, पिण्याच्या पाण्याची सोय आणि डिजिटल साधनांचा अभाव जाणवतो.
- शैक्षणिक गुणवत्तेबद्दल साशंकता:** खाजगी शाळांच्या तुलनेत जिल्हा परिषद शाळांचा शैक्षणिक दर्जा कमी असतो, असा एक गैरसमज पालकांमध्ये पसरलेला आहे.
- प्रसिद्धी आणि मार्केटिंगचा अभाव:** जिल्हा परिषद शाळांमध्ये राबवले जाणारे उत्कृष्ट उपक्रम, शिक्षकांचे परिश्रम आणि विद्यार्थ्यांचे यश समाजापर्यंत प्रभावीपणे पोहोचवले जात नाही.
- शिक्षकांची उदासीनता आणि बदली धोरण:** काही शिक्षकांची शिकवण्याबद्दलची उदासीनता आणि सततच्या बदल्यांमुळे शैक्षणिक वातावरणात सातत्य राहत नाही.

पटसंख्या वाढविण्यासाठी परिणामकारक उपाययोजना

या समस्येवर मात करण्यासाठी खालील चतुःसूत्रीवर आधारित उपाययोजना करणे प्रभावी ठरू शकते:

1. शैक्षणिक गुणवत्ता आणि आधुनिकतेचा स्वीकार

- **सेमी-इंग्रजी माध्यमाची प्रभावी अंमलबजावणी:** पहिलीपासूनच गणित आणि विज्ञान यांसारखे विषय सोप्या आणि आकर्षक पद्धतीने इंग्रजीतून शिकवावेत. यासाठी शिक्षकांना विशेष प्रशिक्षण द्यावे.
- **डिजिटल आणि कृतिशील शिक्षण (Digital and Activity-Based Learning):**
 - प्रत्येक शाळेत किमान एक 'स्मार्ट क्लासरूम' तयार करावा, जिथे ई-लर्निंग साहित्याचा वापर केला जाईल.
 - अभ्यासक्रम केवळ पाठांतरावर अवलंबून न ठेवता, विद्यार्थ्यांना प्रयोगातून, खेळातून आणि गटकार्यातून शिकण्यासाठी प्रोत्साहित करावे.
- **सह-शालेय उपक्रमांवर भर:** चित्रकला, संगीत, खेळ, नृत्य, संगणक प्रशिक्षण आणि कार्यानुभव यांसारख्या उपक्रमांचे नियमित आयोजन करावे. यामुळे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होतो आणि शाळा अधिक आकर्षक वाटते.
- **स्पर्धा परीक्षांची तयारी:** ५ वी आणि ८ वी शिष्यवृत्ती परीक्षा, नवोदय विद्यालय प्रवेश परीक्षा यांची विशेष तयारी शाळेतच करून घ्यावी. यामुळे ग्रामीण भागातील हुशार विद्यार्थ्यांना संधी मिळते आणि शाळेची प्रतिष्ठा वाढते.

2. भौतिक सुविधा आणि आकर्षक परिसर

- **'आदर्श शाळा' संकल्पना:** प्रत्येक शाळेची इमारत आकर्षक रंगांनी रंगवावी. वर्गखोल्या आणि शाळेचा परिसर ज्ञानरचनावादावर आधारित शैक्षणिक चित्रांनी आणि साहित्याने सुशोभित करावा.
- **स्वच्छता आणि आरोग्य:** मुला-मुलींसाठी स्वतंत्र आणि स्वच्छ स्वच्छतागृहांची व्यवस्था करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. पिण्याच्या पाण्याची शुद्ध सोय असावी.
- **ग्रंथालय आणि प्रयोगशाळा:** शाळेत एक छोटे पण आकर्षक ग्रंथालय असावे, जिथे मुलांच्या वयोगटाला अनुरूप पुस्तके असतील. विज्ञानासाठी आवश्यक असणारी एक छोटी प्रयोगशाळा उभारावी.

3. समाज सहभाग आणि प्रभावी प्रसिद्धी (Marketing)

- **'माझी शाळा, सुंदर शाळा' अभियान:** गावकरी, पालक आणि शाळा व्यवस्थापन समिती (SMC) यांच्या मदतीने शाळा सुधारण्यासाठी लोकसहभागातून अभियान राबवावे.
- **प्रवेशोत्सव आणि 'शाळा भेट' दिवस:** नवीन शैक्षणिक वर्षाच्या सुरुवातीला गावातून विद्यार्थ्यांची ढोल-ताशांच्या गजरात मिरवणूक काढून 'प्रवेशोत्सव' साजरा करावा. तसेच, पालकांना आणि गावकऱ्यांना शाळेत येऊन तेथील उपक्रम पाहण्यासाठी 'शाळा भेट' दिवस आयोजित करावा.
- **सोशल मीडियाचा वापर:** शाळेच्या फेसबुक पेज किंवा व्हॉट्सअप ग्रुपवर शाळेत होणारे उपक्रम, विद्यार्थ्यांचे यश आणि फोटोचे नियमित प्रसारण करावे. यामुळे शाळेबद्दल सकारात्मक वातावरण निर्माण होते.
- **यशस्वी विद्यार्थ्यांचा सन्मान:** शाळेतून शिकून पुढे गेलेल्या यशस्वी माजी विद्यार्थ्यांचा गावात सन्मान करावा आणि त्यांना शाळेच्या विकासात जोडून घ्यावे.

4. शिक्षक आणि प्रशासन स्तरावरील सुधारणा

- **शिक्षकांना प्रशिक्षण आणि प्रोत्साहन:** शिक्षकांना नवीन तंत्रज्ञान आणि आधुनिक अध्यापन पद्धतींचे नियमित प्रशिक्षण द्यावे. उत्कृष्ट काम करणाऱ्या शिक्षकांना आणि शाळांना तालुका व जिल्हा स्तरावर पुरस्कृत करून प्रोत्साहित करावे.
- **शिक्षकांची उपलब्धता:** शाळेत सर्व विषयांसाठी पूर्णवेळ शिक्षक उपलब्ध असतील, याची प्रशासनाने खात्री करावी.
- **गृहभेट आणि पालक सभा:** शिक्षकांनी नियमितपणे विद्यार्थ्यांच्या घरी जाऊन पालकांशी संवाद साधावा. पालक सभा केवळ तक्रारींसाठी न ठेवता, त्या सकारात्मक आणि विधायक चर्चेसाठी वापराव्यात.

अपेक्षित परिणाम (Expected Outcomes)

वरील उपाययोजनांची परिणामकारक अंमलबजावणी केल्यास खालील सकारात्मक बदल अपेक्षित आहेत:

- शाळेच्या भौतिक आणि शैक्षणिक दर्जात सुधारणा झाल्याने पालकांचा शाळांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलेल.
- इंग्रजी माध्यमाची आणि डिजिटल शिक्षणाची सोय झाल्याने खाजगी शाळांकडे जाणारा ओघ कमी होईल.
- विद्यार्थ्यांना आनंददायी आणि कृतिशील शिक्षण मिळाल्याने त्यांची गळती (Dropout) थांबेल आणि उपस्थिती वाढेल.
- लोकसहभाग आणि प्रसिद्धीमुळे शाळा ही केवळ सरकारी वास्तू न राहता, ती 'आपली शाळा' बनेल.
- या सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणून जिल्हा परिषद शाळांची पटसंख्या निश्चितपणे वाढेल.

निष्कर्ष

जिल्हा परिषद शाळांमधील पटसंख्या वाढवणे हे केवळ प्रशासकीय काम नाही, तर ती एक सामाजिक चळवळ आहे. शिक्षक, मुख्याध्यापक, प्रशासन, पालक आणि गावकरी या सर्वांनी एकत्रित आणि सुनियोजित प्रयत्न केल्यास या शाळा पुन्हा एकदा ग्रामीण भागातील शिक्षणाची मंदिरे म्हणून नावारूपास येतील. यासाठी गरज आहे ती दृढ इच्छाशक्तीची, योग्य नियोजनाची आणि प्रभावी अंमलबजावणीची.

विषय: जिल्हा परिषद शाळांमधील विद्यार्थ्यांची पटसंख्या वाढविण्यासाठी करावयाच्या उपाययोजनांचा परिणामकारक अभ्यास

अभ्यासासाठी उपयुक्त संदर्भ ग्रंथ आणि संसाधने
जिल्हा परिषद शाळांमधील पटसंख्येच्या समस्येवर सखोल आणि परिणामकारक अभ्यास करण्यासाठी छापील ग्रंथ, शासकीय अहवाल, शोधनिबंध आणि डिजिटल संसाधने या सर्वांचा वापर करणे आवश्यक आहे. खाली काही महत्वाचे संदर्भ दिले आहेत जे या अभ्यासासाठी भक्कम पाया उपलब्ध करून देतील.

1. शासकीय प्रकाशने आणि अहवाल (Government Publications and Reports)

हे संदर्भ सर्वात अधिकृत आणि आकडेवारीवर आधारित माहिती देतात.

- **राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020:** यामध्ये पूर्व-प्राथमिक शिक्षणाचे महत्त्व, पायाभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान (FLN Mission), व्यावसायिक शिक्षण आणि शाळांमधील सुविधा यावर दिलेला भर, पटसंख्या वाढविण्यासाठीच्या उपाययोजनांची दिशा ठरविण्यासाठी अत्यंत महत्वाचा दस्तऐवज आहे.

- **U-DISE (Unified District Information System for Education) अहवाल:** भारत सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयाकडून दरवर्षी प्रसिद्ध होणाऱ्या या अहवालात प्रत्येक शाळेतील पटसंख्या, शिक्षक, भौतिक सुविधा आणि इतर बाबींची तपशीलवार आणि अधिकृत आकडेवारी मिळते.
 - **महाराष्ट्र शासनाचा आर्थिक पाहणी अहवाल:** या अहवालातील 'शिक्षण' या प्रकरणामध्ये राज्याच्या प्राथमिक शिक्षणाची स्थिती, पटसंख्या, गळतीचे प्रमाण आणि शासनाच्या विविध योजनांची माहिती दिलेली असते.
 - **समग्र शिक्षा अभियान (पूर्वीचे सर्व शिक्षा अभियान) अंतर्गत प्रकाशित अहवाल:** या अभियानाच्या माध्यमातून शाळांना मिळणारे अनुदान, राबवले जाणारे उपक्रम आणि त्याचे परिणाम यावर आधारित अहवाल जिल्हा आणि राज्य स्तरावर उपलब्ध असतात.
 - **महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद (MPSP) आणि विद्या प्राधिकरण (SCERT), पुणे यांचे प्रकाशन:** यांच्यामार्फत वेळोवेळी प्रसिद्ध होणारे अहवाल, परिपत्रके आणि शैक्षणिक उपक्रमांची माहिती उपयुक्त ठरते.
- 2. पुस्तके आणि शैक्षणिक साहित्य**
- **"दिवास्वप्न" - गिजुभाई बधेका:** मुलांसाठी शिक्षण कसे आनंददायी आणि कृतिशील बनवता येईल, याबद्दलचे हे पुस्तक प्रत्येक शिक्षकासाठी आणि अभ्यासकासाठी मार्गदर्शक आहे. आनंददायी शिक्षण हे पटसंख्या वाढवण्यामागचे एक प्रमुख आकर्षण ठरू शकते.
 - **शैक्षणिक मानसशास्त्र आणि शैक्षणिक व्यवस्थापन या विषयांवरील पुस्तके:** विद्यार्थ्यांचे मानसशास्त्र समजून घेणे आणि शाळेचे व्यवस्थापन प्रभावीपणे कसे करावे, याबद्दलची माहिती या पुस्तकांमधून मिळते. (उदा. डॉ. न. रा. पारसनीस किंवा इतर मराठी लेखकांची पुस्तके).
 - **"शिक्षण, संवाद आणि विकास":** शिक्षणतज्ज्ञ आणि कार्यकर्त्यांनी लिहिलेल्या लेखांचे संग्रह, जे ग्रामीण शिक्षणातील समस्या आणि त्यावरील उपायांवर प्रकाश टाकतात.
- 3. शोधनिबंध, प्रबंध आणि मासिके (Research Papers, Theses, and Magazines)**
- **शोधगंगा (Shodhganga) आणि गूगल स्कॉलर (Google Scholar):** या ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मवर "जिल्हा परिषद शाळा पटसंख्या," "ग्रामीण शिक्षण समस्या," "शाळा गळतीची कारणे," "पालकांचा खाजगी शाळांकडे कल" यांसारखे विषय टाकून शोधल्यास अनेक विद्यापीठांमधील Ph.D. प्रबंध आणि शोधनिबंध मिळतील.
 - **'जीवन शिक्षण' मासिक:** महाराष्ट्र शासनाच्या शिक्षण विभागाचे हे अधिकृत मासिक आहे. यामध्ये शिक्षक आणि अधिकाऱ्यांचे अनुभव, यशस्वी शाळांच्या यशोगाथा (Case Studies) आणि नवनवीन शैक्षणिक प्रयोगांची माहिती सातत्याने प्रसिद्ध होत असते.
 - **'शिक्षण संक्रमण' आणि इतर शैक्षणिक मासिके:** या मासिकांमधून शिक्षण क्षेत्रातील तज्ज्ञांचे विचार आणि ग्रामीण भागातील शिक्षणाच्या स्थितीवर विश्लेषण करणारे लेख मिळतात.
- 4. स्वयंसेवी संस्था (NGOs) आणि तज्ज्ञ गटांचे अहवाल**
- **प्रथम (Pratham) संस्थेचा 'असर' (ASER - Annual Status of Education Report) अहवाल:** हा अहवाल ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक गुणवत्ता आणि शाळांची स्थिती यावर वस्तुनिष्ठ माहिती देणारा अत्यंत महत्वाचा आणि

- विश्वसनीय स्रोत आहे. गुणवत्तेचा थेट संबंध पटसंख्येशी असल्याने हा अहवाल अभ्यासासाठी आवश्यक आहे.
- **युनिसेफ (UNICEF) आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे अहवाल:** या संस्था शिक्षण, आरोग्य आणि मुलांच्या हक्कांसाठी काम करत असल्याने, त्यांचे अहवाल एक व्यापक दृष्टिकोन देतात.
- 5. ऑनलाइन संसाधने आणि वृत्तपत्रे (Online Resources and Newspapers)**
- **विविध जिल्हा परिषदांच्या वेबसाइट्स:** काही नाविन्यपूर्ण उपक्रम राबवणाऱ्या जिल्हा परिषदा (उदा. सोलापूर, कोल्हापूर, पुणे) त्यांच्या वेबसाइटवर आपल्या यशस्वी प्रयोगांची माहिती देतात.
 - **'सकाळ', 'लोकमत', 'महाराष्ट्र टाइम्स' यांसारख्या वृत्तपत्रांतील शैक्षणिक पुरवण्या आणि लेख:** यांमध्ये अनेकदा जिल्हा परिषद शाळांमधील यशस्वी प्रयोगांवर आणि समस्यांवर आधारित वृत्त आणि लेख प्रसिद्ध होतात, जे अभ्यासासाठी उत्तम केस स्टडी ठरू शकतात.

निष्कर्ष

वरील सर्व संदर्भांचा एकत्रित वापर करून, जिल्हा परिषद शाळांमधील पटसंख्या वाढवण्याच्या उपाययोजनांचा केवळ सैद्धांतिकच नव्हे, तर आकडेवारी आणि प्रत्यक्ष उदाहरणांवर आधारित परिणामकारक अभ्यास करता येईल. हा अभ्यास भविष्यात धोरणात्मक निर्णय घेण्यासाठी आणि ग्रामीण शिक्षण व्यवस्था बळकट करण्यासाठी निश्चितच उपयुक्त ठरेल।

संदर्भ

1. शाळा प्रवेशोत्सव: महाराष्ट्र शासन प्रत्येक शैक्षणिक वर्षाच्या सुरुवातीला 'शाळा प्रवेशोत्सव' हा उपक्रम राबवते. यामध्ये स्थानिक लोकप्रतिनिधी आणि अधिकारी शाळांना भेटी देऊन विद्यार्थ्यांचे स्वागत करतात आणि पालकांमध्ये जनजागृती करतात.[1][2][3]
2. स्रोत: महासंवाद (महाराष्ट्र शासनाचे माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय) आणि शालेय शिक्षण विभागाचे संकेतस्थळ.[1][2]
3. कमी पटसंख्येच्या शाळांचे समायोजन: 20 पेक्षा कमी पटसंख्या असलेल्या शाळा बंद करून त्यांचे जवळच्या शाळांमध्ये समायोजन करण्याच्या किंवा समूह शाळा (Cluster Schools) उभारण्याच्या शासनाच्या धोरणावर शिक्षण क्षेत्रातून विविध प्रतिक्रिया उमटत आहेत
4. स्रोत: महाराष्ट्र टाइम्स आणि दैनिक प्रभात मधील बातम्या.
5. शिक्षकांना पटसंख्या वाढीचे लक्ष्य: काही जिल्ह्यांमध्ये शिक्षणाधिकाऱ्यांनी शिक्षकांना शाळेतील पटसंख्या एका विशिष्ट टक्क्यांनी वाढवण्याचे निर्देश दिले आहेत
6. स्रोत: सकाळ वृत्तपत्र
7. शाळा आणि स्थानिक पातळीवरील यशस्वी उपक्रम:
8. डिजिटल आणि स्मार्ट शाळा: पुणे जिल्हा परिषदेने शाळा डिजिटल करण्यावर भर दिला आहे, ज्यामुळे शिक्षणाचा दर्जा सुधारला आहे आणि विद्यार्थी आकर्षित होत आहेत.
9. स्रोत: एबीपी न्यूज आणि लोकमत मधील बातम्या.
10. जनजागृती आणि पालकांशी संवाद: शिक्षक उन्हाळ्याच्या सुट्टीत गृहभेटी देणे, सोशल मीडियावर शाळेच्या उपक्रमांचा प्रचार करणे यांसारखे प्रयत्न करत आहेत.
11. स्रोत: ठाणे वैभव आणि महाराष्ट्र टाइम्स मधील लेख.
12. ग्रामपंचायतींचा अभिनव पुढाकार: काही ग्रामपंचायतींनी आपल्या गावातील जिल्हा परिषद शाळेत मुलांना प्रवेश देणाऱ्या

पालकांसाठी मालमत्ता कर किंवा पाणी करात सवलत देण्याचा निर्णय घेतला आहे.

13. स्रोत: जय महाराष्ट्र, लोकप्रधान न्यूज आणि राईट न्यूज ऑनलाइन यांवरील वृत्तांत.
14. आव्हाने आणि सद्यस्थिती:
15. पटसंख्या कमी होण्याची कारणे: इंग्रजी माध्यमाचे आकर्षण आणि खाजगी शाळांची वाढती संख्या ही जिल्हा परिषद शाळांमधील पटसंख्या कमी होण्याची प्रमुख कारणे आहेत
16. गुणवत्तेचे सर्वेक्षण: पुणे जिल्हा परिषदेने केलेल्या एका सर्वेक्षणात काही शाळांमधील विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक गुणवत्ता कमी असल्याचे निदर्शनास आले आहे, जे एक मोठे आव्हान आहे.
17. नाशिक जिल्ह्यातील प्रयत्न: नाशिक जिल्हा परिषदेतर्फे 100 आदर्श शाळा उभारण्याचा आणि कमी पटसंख्येच्या शाळांचे समायोजन करण्याचा प्रयत्न सुरू आहे
18. स्रोत: सकाळ आणि टेंडरनामा यांवरील बातम्या.
19. mahasamvad.in
20. shaleyshikshan.in
21. maharashtraneews1.com
22. indiatimes.com
23. etvbharat.com
24. dainikprabhat.com
25. esakal.com
26. abplive.com
27. lokmat.com
28. thanevaibhav.in
29. indiatimes.com
30. jaimaharashtraneews.com
31. youtube.com
32. youtube.com
33. hindustantimes.com
34. esakal.com
35. tendernama.com